

GEOGRAFIE – SBORNÍK ČESKÉ GEOGRAFICKÉ SPOLEČNOSTI
ROK 2003 ● ČÍSLO 3 ● ROČNÍK 108

MARTIN HAMPL

**DIFERENCIACE A ZVRATY REGIONÁLNÍHO
VÝVOJE KARLOVARSKA: UNIKÁTNÍ PŘÍPAD
NEBO OBECNÝ VZOR?**

M. Hampl: *Differentiation and turns in regional development of Karlovy Vary region: A unique case or a general regional pattern?* – Geografie – Sborník ČGS, 108, 3, pp. 173–190 (2003). – The paper provides an empirical analysis of the long-term regional development process in a specific region of the Czech Republic. It also searches for a general pattern of the regional organisation of society. Particular emphasis is given to processes of concentration and hierarchisation of centres and regions during the industrial period. The analysis shows that after the Second World War three dramatic turns in the development of the region had negative impacts on social quality of the region and still appear to have on current post-industrial tendencies in the economic development. Finally, the paper examines complementary relationship between general and specific levels of regional analysis and assessment.

KEY WORDS: regional development – settlement hierarchy – general and specific – regional organisation of society.

Autor děkuje za finanční podporu Grantové agentuře ČR projekt č. 205/03/0337.

1. Úvod

Cíle této studie jsou dvojího typu. Na jedné straně jsou sledovány dlouhodobé i současné tendence formování regionální organizace Karlovarska, na straně druhé je učiněn pokus o konstrukci obecného vzoru/modelu geografické organizace moderní společnosti a navazujících vývojových procesů. Spojení analýzy individuálního regionálního systému se široce založenými generalizacemi je ovšem přinejmenším odvážné, neboť bez dostatečně rozsáhlé empirické základny nemohou být následné obecné syntézy dostatečně spolehlivé. Jsou zde však i dva důležité důvody, které zmíněné zaměření opodstatňují. Za prvé je to výjimečná geografická rozmanitost Karlovarska jak přírodní, tak i společenská, a to i ve smyslu vývojové i ve smyslu strukturální diferenciaci. Navíc je Karlovarsko hodnoceno jako soustava mikroregionů, což umožňuje postížení hierarchické organizace stejně jako typového rozrůznění v rámci tohoto systému. Patrně v žádném celku této velikosti v Česku nedošlo k „výskytu“ všech základních typů regionálního vývoje v industriálním období ani k realizaci tak dramatických vývojových obrátů v období poválečném. Za druhé je možno zdůraznit využitelnost předchozích prací o regionalizaci, vývoji

osídlení a současné transformaci celé České republiky a řady navazujících mezinárodních srovnání (např. Hampl a kol. 1987, 1996, 1999). Výsledky těchto studií nejen že rozšiřují empirickou základnu hodnocení, ale v řadě aspektů připravují i obecné konstrukce, které lze doplňovat a dále rozpracovávat.

Zájem o vztah unikátního a obecného orientuje i postup sledování. Po nezbytném stanovení regionálního členění Karlovarska budou nejprve hodnoceny dlouhodobé tendence vývoje regionální diferenciace a dále tendence, resp. obraty ve vývoji poválečném včetně specifikace současných problémů. Tato empirická sledování budou spojena s dílčími zobecňujícími postupy, které v další části vyústí do vypracování integrujícího schématu regionální organizace společnosti. Diskuse tohoto obecného schématu bude pak spojena i s některými dílčími aplikacemi na problematiku vývoje a perspektiv Karlovarska. V závěrečné části bude konečně posouzena otázka vztahu jedinečného – zvláštního – obecného nejen v metodologickém, nýbrž především v ontologickém smyslu.

2. Dlouhodobé tendence regionální diferenciace

Prvé analýzy regionálního vývoje Karlovarska a jeho vnitřní diferenciace se soustřeďují na dlouhodobé tendence s důrazem na období před 2. světovou válkou. Navzdory neobyčejným společenským proměnám v poválečném období to totiž byly právě dřívější vývojové procesy, které vedly k formování „moderní“ organizace osídlení a k vytvoření základní hierarchizace středisek i celých regionů. V případě Karlovarska byly modernizační procesy nastartovány již v první polovině 19. století, ale skutečně výrazné změny byly realizovány s určitým zpožděním, takže s ohledem na dostupnost srovnatelných dat o rozmístění obyvatelstva postačí vycházet až z prvního moderního sčítání obyvatelstva v r. 1869. Omezení vývojových analýz převážně jen na studium změn v rozmístění obyvatelstva může ovšem vyvolávat pochybnosti o jejich dostatečné „komplexní“ reprezentativnosti. V souladu s výsledky jiných prací (např. Kárníková 1965, Hampl a kol. 1987) je však oprávněné komplexní vypovídací schopnost těchto charakteristik předpokládat – alespoň pro hlavní období industriálního a urbanizačního vývoje. Teprve s nástupem vyšších fází urbanizace a návazně i vývoje post-industriálního je tato reprezentativnost snižována a postupně nahrazována kvalitativně jinými charakteristikami, resp. procesy (změny vztahové organizace, rozvoj pracovních funkcí a stále více pak funkcí řídicích a inovačních, tj. především funkcí vázaných na kvartérní aktivitu).

Nezbytnou součástí metodické přípravy následujících sledování je samozřejmě i stanovení a zdůvodnění hodnocených územních jednotek. Jestliže ztotožnění celého Karlovarska se současným samosprávným krajem je dostatečně oprávněné (viz sociogeografické regionalizace – Hampl a kol. 1996 – a zhruba i regionalizace migrací do r. 1930 – Hampl 1982 – byl s určitým přesahem vlivu Chebu do prostoru Tachovska) pak otázka jeho vnitřního územního rozčlenění je v řadě ohledů problematická. Vnitřní regionalizace Karlovarska by totiž měla zohledňovat nejen sociogeografickou organičnost územních celků v současnosti, nýbrž i v předchozím dlouhodobém vývoji. Zároveň by měla být dostatečně, resp. přiměřeně podrobná a reprezentativní pro postižení vývoje regionální diferenciace a formování výsledné hierarchizace středisek i regionů. Vzhledem k rozdílnému vývoji středisek a jejich zázemí

v posledním, více než 130letém vývoji a odpovídajícím proměnám v rozsahu, intenzitě a autonomii mikroregionů nelze pochopitelně všem uvedeným požadavkům plně vyhovět. Navzdory uvedeným problémům je však v zásadě možné použít – po menších úpravách – současné členění Karlovarska do obvodů obcí s pověřenými obecními úřady (obce II. stupně), které do značné míry odpovídají relativně přirozeným územním celkům v současnosti i v minulosti. Nezbytné úpravy se týkají především dvou neobyčejně malých jednotek bez dostatečné autonomie – Kynšperska a Loketska – které byly přiřazeny k Sokolovu. Naopak pro potřeby hodnocení dlouhodobého vývoje je vhodné samostatně uvažovat současný VÚ (vojenský újezd) Hradiště, který v předválečném období byl relativně autonomním mikroregionem (přibližně soudní okres Doupov). Celkem je tedy Karlovarska členěno do 13 mikroregionů, i když aktuální vztahová uzavřenost dojížděkových procesů je relativně splněna jen u 5 – 7 jednotek – viz následující tabulky a text. Hlavní důvody uvedeného výběru jsou následující:

Při vymezování obvodů obcí II. a dále III. stupně byla respektována dojížděka za prací i za službami. V souvislosti s posledními správními změnami (úpravy obvodů obcí II. stupně a vytvoření obvodů obcí III. stupně k 1. 1. 2003) byly významným způsobem zohledněna zájmy (přání) obcí. V tomto smyslu je tedy možno konstatovat relativní organičnost těchto jednotek jak z hlediska „objektivních“ vazeb, tak z hlediska jejich „subjektivní“ reflexe.

Míra organičnosti (integrity, autonomie) jednotlivých obvodů je ovšem rozdílná. Všeobecně platí, že dostatečná vztahová uzavřenost podle dojížděky se projevuje až v rámci 7 obvodů obcí III. stupně (Karlovy Vary, Cheb, Sokolov, Mariánské Lázně a poněkud slaběji v případě Ostrova, Aše a Kraslic). U zbývajících 6 jednotek s výjimkou VÚ Hradiště lze pak konstatovat alespoň částečnou autonomii z hlediska elementárních obslužných vztahů. Navíc 5 těchto jednotek je přímo podřízeno krajskému centru a šestá jednotka Sokolovu (Horní Slavkov).

Jak již bylo dříve konstatováno představují všechny sledované mikroregiony do jisté míry i přirozené celky z hlediska moderní historie: v 19. století měly dnešní „slabé“ jednotky nepochybně vyšší autonomii – z hlediska současného stavu mohou být ovšem označeny jen jako mikroregiony 0. stupně. Jejich dlouhodobou integritu do značné míry dokládá i jejich specifický vývoj. Právě pro potřebu zachycení dlouhodobých tendencí regionální diferenciacce je nezbytné sledovat i ty mikroregiony, které postupně pozbývaly vztahovou uzavřenost a snižovaly svoji autonomii. Na druhé straně došlo ovšem i k zesílení významu některých středisek díky poválečnému růstu „sídlištního“ typu (Chodov a Ostrov, který v rámci mikroregionu významově „nahradil“ Jáchymov).

Podstatné charakteristiky současné regionální organizace Karlovarska zachycuje tabulka 1. Vedle populačních velikostí regionů jsou zde vyjádřeny i jejich vzájemné vztahy podřízenosti/nadřízenosti, a tedy i odpovídající hierarchie regionálních středisek. Ta jsou současně rozlišena do 4 hierarchických kategorií ve smyslu předchozích hodnocení, přičemž je zachycena i působnost vyšších center na nižších hierarchických úrovních. Přestože je současná hierarchie středisek i regionálních celků velmi výrazně vyvinuta je vhodné připojit k této organizaci ještě dvě charakteristiky. Za prvé je možno hovořit o relativně nižší dominanci krajského města, která je však vyvážena silnou integritou koncentračního prostoru Sokolov – Karlovy Vary – Ostrov, který lze chápat jako nadnodální jádro Karlovarska. To má pochopitelně jednoznačně dominující postavení, neboť soustřeďuje zhruba polovinu populace a ekono-

Tab. 1 – Současná hierarchie středisek a regionů

Regionální úroveň	Region střediska (počet obyvatel k 1. 3. 2001)		
Mezoregion	Karlovy Vary (304 343)		
Mikroregion 2. stupně	Cheb (91 839)	Karlovy Vary (137 765)	Sokolov (74 739)
Mikroregion 1. stupně	Cheb (49 655) Mariánské Lázně (25 143) Aš (17 041)	Karlovy Vary (109 402) Ostrov (28 363)	Sokolov (60 633) Kraslice (14 106)
Mikroregion 0. stupně	Cheb (49 655) Mariánské Lázně (25 143) Aš (17 041)	Karlovy Vary (68 362) Ostrov (28 363) Chodov (18 868) Nejdek (9 452) Toužim (6 436) Žlutice (5 684) VÚ Hradiště (600)	Sokolov (53 753) Kraslice (14 106) Horní Slavkov (6 880)

Poznámky: Mikroregiony 0. stupně odpovídají jednotkám, které v současnosti již postrádají vztahovou uzavřenost mikroregionální úrovně. Vyšší centra jsou pochopitelně uváděna opakovaně, neboť integrují regiony na několika hierarchických úrovních. V případě Chebu, Mariánských Lázní, Ostrova, Aše a Kraslic jsou mikroregiony 1. a 0. stupně totožné, přičemž charakter a význam střediska je dán vždy nejvyšší dosaženou hierarchickou úrovní. U Aše a Kraslic je ovšem nutno konstatovat částečnou problematičnost jejich mikroregionální autonomie (z hlediska kritérií použitých při regionalizaci ČR - Hampl a kol. 1996). Oproti administrativnímu členění byla provedena jedna změna: podřízení Chodovska Karlovým Varym, jejichž dojížděková atraktivita byla již v r. 1991 vyšší než atraktivita Sokolova.

miky kraje. Za druhé je nutno, právě s ohledem na nižší sílu samotných Karlových Varů, podtrhovat zvýšenou autonomii Chebu jako mikroregionu 2. stupně. Ta se projevuje, mimo jiné, i významnějšími přímými vztahy k Praze a k Plzni. Tato autonomie byla v minulosti ovšem silnější, neboť ještě v třetí čtvrtině 19. století byl Cheb největším městem v kraji.

Současná regionální organizace je výsledkem nejen dlouhodobého vývoje, ale i řady dramatických proměn po 2. světové válce. Přesto je možné konstatovat zřetelné uplatnění zákonitých tendencí geografického vývoje v celém modernizačním období. Zjednodušeně lze konstatovat, že tyto tendence byly nejen založeny, ale z velké části i realizovány již v období před 2. světovou válkou, resp. již v období před 1. světovou válkou. V tomto období patřilo Karlovarsko k nadprůměrně rozvinutým částem českých zemí jak z hlediska raného nástupu a dosažené úrovně industrializace, tak z hlediska intenzity osídlení, dynamiky urbanizace i celkového populačního růstu. Podle výsledku Sčítání živnostenských závodů v r. 1930 dosahoval podíl Karlovarska na českých zemích téměř 7 % podle počtu závodů i zaměstnanců, při necelém 5% podílu na obyvatelstvu. Uveďme dále, že podíl oblasti na populaci českých zemí rostl: 4,26 % v r. 1869 a 4,70 % v r. 1930 (maxima 4,74 % bylo ovšem dosaženo k r. 1910). Hustota zalidnění dosáhla v r. 1930 úrovně 151 obyv./km² (v českých zemích to bylo 135).

Téměř naprostá poválečná výměna obyvatelstva (Karlovarsko je jediným krajem s předválečnou převahou německého obyvatelstva ve všech obcích) se projevila pochopitelně zásadním poklesem podílu oblasti na populaci a ekonomice českých zemí (podíl na populaci byl v r. 1950 2,75 %, do r. 1970 se zvýšil na 3,04 % a od té doby více méně stagnuje – v r. 2001 byl 2,98 %), ale extenzivní vývoj osídlení a regionální organizace do značné míry navazoval na tendence předválečné. Dokládají to údaje v tabulce 2, které charakterizují dyna-

Tab. 2 – Vývoj koncentrace obyvatelstva a hierarchie měst

Velikostní kategorie (pořadí měst)	Relativizované velikosti (1. město = 100)							
	1869	1890	1910	1930	1950	1970	1991	2001
1.	100	100	100	100	100	100	100	100
2.–4.	224	210	155	140	104	121	134	141
5.–12.	188	150	107	103	95	125	127	132
Podíl 1.–12. na kraji (%)	28,4	34,6	40,1	43,4	50,3	60,8	66,9	65,5

Poznámky: Byla uvažována pouze střediska 12 mikroregionů (bez VÚ Hradiště), takže skutečný soubor 12 největších měst byl - zvláště v minulosti - poněkud jiný a vývojově proměnlivý (proto byla i dominance 1. města ještě méně výrazná). Města byla hodnocena v administrativním vymezení k 1. 3. 2001. Velikostní kategorie byly vymezeny tak, aby byly podle předpokladů pravidla velikostního pořadí zhruba velikostně rovnocenné.

Prameny: Příslušná sčítání obyvatelstva a Retrospektivní lexikon obcí 1850 - 1970, ČSÚ, Praha.

miku koncentrace obyvatelstva do měst a prohlubování jejich velikostní diferenciace. Po celé období 1869 – 1991 byla intenzita koncentračních procesů velmi vysoká a teprve v 90. letech minulého století dochází – podobně jako v celém Česku – k jejímu zastavení (a event. i k mírné dekoncentraci). Přitom k nejvyššímu nárůstu podílu 12 sledovaných středisek na populaci kraje došlo v letech 1930 – 1970: na jedné straně to bylo důsledkem selektivnosti dosidlovacích procesů, na straně druhé pak důsledkem mimořádných preferencí rozvoje uranového, uhelného a energetického průmyslu v 50. a v 60. letech spojeného s rozsáhlou bytovou výstavbou ve vybraných městech. K těmto preferovaným střediskům ovšem nepatřily samotné Karlovy Vary, takže jejich pozice „prvého města“ byla po r. 1950 oslabována (velikostní rozrůznění středisek se nejvíce přiblížilo předpokladům pravidla velikostního pořadí právě v r. 1950).

Základní tendence vývoje systému osídlení tedy odpovídají obecným pravidelnostem navzdory vnitřní různorodosti a poválečným obrátům ve vývoji Karlovarska. Obecným zákonitostem odpovídal i vývoj regionální organizace: selektivnost rozvoje a růst územní koncentrace obyvatelstva a ekonomiky. Prohlubování územní polarizace bylo ovšem v úrovni mikroregionů méně výrazné než v úrovni sídel (polarita středisko – zázemí). Přesto i zde byla dynamika koncentrace značná, byť byla časově dříve zpomalena (již od r. 1950, kdy díky socialistické koncepci střediskové soustavy došlo k tlumení koncentračních procesů v meziregionálních úrovních). Ilustrují to následující údaje o vývoji podílu na území kraje těch mikroregionů, v nichž žila „koncentrovaná polovina“ všeho obyvatelstva: 38,02 % v r. 1869, 30,93 % v r. 1910, 26,10 % v r. 1950 a 24,68 % v r. 1991. Značná redukce rozsahu území na němž je koncentrována polovina obyvatelstva (v úrovni mikroregionů, tj. při vyloučení vnitřních nerovnoměrností v těchto jednotkách) na jedné straně dokládá obecnou platnost víceúrovňovosti koncentračních procesů v industriální fázi vývoje, na straně druhé však nepostihuje podrobnější formy vnitřního uspořádání těchto procesů. V druhém případě se jedná v podstatě o stanovení citlivějších, relativně již specifických charakteristik sledovaných procesů. Ve vývoji Karlovarska byla hlavním specifikujícím rysem výměna hlavních koncentračních prostorů: původně nejvyšší hustoty zalidnění měly podhorské a horské industriální mikroregiony „starého“ typu (Aš, Kraslice, Nejdek a Horní Slavkov), kdežto v konečných fázích pánevní mikroregiony (Karlovy Vary, Chodov a Sokolov).

Tab. 3 – Vývojová typologie mikroregionů a změny v rozmístění obyvatelstva

Typ Mikroregion střediska	Podíl na populaci kraje (%)				Počet obyvatel/km ²			
	1869	1930	1950	2001	1869	1930	1950	2001
Růstový typ								
Karlovy Vary	11,5	19,1	22,6	22,5	112	291	168	208
Sokolov	11,3	13,1	16,2	17,6	106	194	116	158
Chodov	1,9	3,9	4,2	6,2	104	332	172	320
Stabilizovaný typ								
Cheb	17,5	16,2	15,3	16,3	113	164	75	100
Mariánské Lázně	8,7	7,6	7,9	8,3	70	94	48	62
Ostrov	9,1	7,2	9,1	9,3	93	113	70	89
Typ „nové“ periferie								
Aš	8,7	9,0	7,5	5,6	195	314	127	118
Kraslice	9,9	9,7	5,5	4,6	120	185	51	53
Nejdek	4,0	4,2	3,7	3,1	123	204	88	91
Typ „klasické“ periferie								
Horní Slavkov	4,4	2,0	1,4	2,3	158	114	39	77
Toužim	4,2	2,5	2,4	2,1	64	61	28	31
Žlutice	4,3	2,5	2,6	1,9	63	57	28	25
VÚ Hradiště	4,7	2,9	1,6	0,2	45	43	12	2

Prameny: viz tab. 2

Regionální strukturace koncentračního procesu byla spojena i s prohlubováním a pozměňováním funkční specializace mikroregionů. Přes omezený územní rozsah Karlovarska byl zde tento proces diverzifikace neobyčejný jak ve smyslu výraznosti vývojové diferenciace, tak ve smyslu typové bohatosti. V zásadě je možno rozlišit 4 vývojové typy mikroregionů (viz tab. 3), které odpovídají i hlavním typům z pohledu celostátního:

Růstový typ představují tři sousední mikroregiony v karlovarsko-sokolovském prostoru. Jejich relativně plynulý a dlouhodobý růst byl spojen s rozvojem uhelné těžby, energetického, sklářského a keramického průmyslu, v případě Karlových Varů pak zejména s posilováním lázeňství i obslužných funkcí.

Za stabilizovaný typ lze označovat Chebsko, Mariánskolázeňsko a částečně i Ostrovsko. Tyto mikroregiony si více méně zachovávaly svůj podíl na populaci a ekonomice oblasti, avšak při prohlubování své vnitřní polarizace: rozvoj středisek a úpadek jejich zázemí. Plně to platí pro mikroregion Chebu a Mariánských Lázní, jejichž střediska se rozvíjela nejen na bázi průmyslu (administrativa a doprava u Chebu, lázeňství u Mariánských Lázní). Případ Ostrovsko je pak v řadě ohledů unikátní, neboť zde došlo jak k „výměně“ jádra (Jáchymov – Ostrov), tak k výměně ekonomické specializace (zjednodušeně vyjádřeno posloupností textil – uranová těžba – strojírenství a nevýrobní aktivity). Tento mikroregion je proto z hlediska popisované typologie možné kvalifikovat i jako přechodný (k následující kategorii) nebo jako natolik individuální, že stojí mimo tuto typologii.

Mikroregiony Aše, Kraslic a Nejdku představují oblasti rané industrializace s dominancí textilního průmyslu. Jejich pozice v oblasti byla do 2. světové války relativně stabilizovaná, stupeň poválečného dosídlení byl však výrazně podprůměrný a ve spojení s periferní polohou vedl k jejich poválečnému úpadku (určité problémy podmíněné polohou a ekonomickou specializací se koneč-

ně projevíly již v období předválečné hospodářské krize – vysoká nezaměstnanost aj.). Proto je pro jejich typové označení vhodný termín „nová“ periferie.

Konečně zbývající 4 mikroregiony jsou klasickými příklady periferie: převážně venkovské, ekonomicky slabé a trvale depopulační jednotky. Jednoznačně to platí pro Toužimsko, Žluticko a dnešní VÚ Hradiště (Doupovsko). Případ mikroregionu Horního Slavkova je v řadě ohledů unikátní a má některé vývojové znaky podobné s předchozím typem (upadající hornictví a některá odvětví zpracovatelského průmyslu v předválečném období a dočasný rozvoj uranového průmyslu v poválečném období).

Charakterizované typové rozruznění v podstatě odpovídá členění L. Kárníkové (1965), která ovšem nespécifikovala typ stabilizovaných jednotek. To ovšem odráží poněkud jiný charakter vývojové diferenciacce do 1. světové války a v obdobích pozdějších. Je přitom velmi pravděpodobné, že určité modifikace typové diferenciacce zakládá i současná transformace a nastupující post-industriální procesy (to se týká zejména Sokolovska). Přesto i v tomto případě je oprávněné opětovně konstatovat, alespoň z pohledu „kvantitativních“ znaků geografické organizace (intenzita osídlení, velikostní diferenciacce středisek apod.), relativní převahu vývojové kontinuity nad diskontinuitou navzdory dramatickým poválečným změnám na Karlovarsku. Dokládá to konečně i omezená proměnlivost velikostního rozruznění 12 středisek mikroregionů (bez VÚ Hradiště): koeficient korelace pořadí u tohoto souboru v r. 1930 a v r. 1869 (0,734) byl obdobný jako v r. 1930 a v r. 2001 (0,671), navzdory extrémním rozdílům v povaze a v proměnách společenského vývoje v těchto dvou šedesáti až sedmdesáti letech etapách.

3. Vývoj po 2. světové válce: proměny tendencí a současná transformace

Zatímco do 2. světové války lze celkový společenský i regionální vývoj Karlovarska označovat za převážně pravidelného a kontinuálního typu, pak charakteristickým rysem vývoje poválečného je právě jeho diskontinuita. Během pouhé poloviny století došlo ke třem principiálním zvrátům:

1. Téměř naprostá výměna obyvatelstva v prvních poválečných letech.
2. Nástup socialistické industrializace reprodukcující formy rozvoje z konce 19. století, kombinovaný ovšem i s všeobecnými nivelizačními tendencemi.
3. Zásadní proměna společenských poměrů po r. 1989 spojená jak s „obrácením“ geopolitických a geoeconomických poměrů, tak s přechodem nejen k nápravným (specificky transformačním), ale především k vývojově vyšším (obecně transformačním) post-industriálním rozvojovým procesům.

Uvedené obraty (diskontinuity) ve vývoji Karlovarska (a v mírnějších formách v celé republice) byly ovšem primárně kvalitativního typu a jen omezeně typu kvantitativního. S výjimkou mimořádného poklesu intenzity osídlení (v r. 1950 zde žil ani ne poloviční počet obyvatelstva proti r. 1930) se proto základní formy regionální diferenciacce změnily jen omezeně. Geografická organizace společnosti byla tedy deformována řádově méně než organizace politické, ekonomické i sociální. Jak dokládají údaje v tabulce 4 byl dosidlovací proces územně selektivní, což ovšem vedlo k dalšímu – na předválečný vývoj navazujícímu – procesu prohlubování polarizace typu jádro – periferie. Další zesilování tohoto procesu přinesla i socialistická industrializace s tím ovšem,

Tab. 4 – Změny dynamiky populačního vývoje mikroregionů

Typy/mikroregiony středisek	Index vývoje obyvatelstva				
	1950/1930	1970/1950	1991/1970	1991/1930	1991/1869
a) Kvalitativně rozvojové					
Karlovy Vary	57,6	124,1	102,3	73,2	189,7
Cheb	46,0	117,4	109,0	58,8	84,9
Mariánské Lázně	50,8	124,4	105,9	67,0	90,6
b) Kvantitativně rozvojové					
Sokolov	59,7	130,6	102,6	80,0	146,3
Chodov	51,8	161,7	114,0	95,5	304,6
Ostrov	62,0	135,0	91,8	76,8	94,1
Horní Slavkov	34,4	187,8	105,2	68,0	49,3
c) Industriální periferní					
Aš	40,4	96,2	94,0	36,5	58,7
Kraslice	27,7	116,2	89,5	28,8	44,2
Nejdek	43,0	109,3	89,5	42,0	69,7
d) Venkovské periferní					
Toužim	46,2	114,1	97,9	51,7	48,9
Žlutice	50,1	97,0	93,5	45,4	41,0
VÚ Hradiště	27,2	23,5	67,4	4,3	4,1
KARLOVARSKO	48,7	122,0	101,3	60,2	93,7

Prameny: viz tab. 2

že růstová maxima dosahovaly regiony těžkého průmyslu (zejména uranové a uhelné těžby) a nikoliv regiony s kvalifikovanou pracovní silou, diverzifikovanou ekonomikou a s vyšším zastoupením obslužných a kvartérních aktivit. V tomto smyslu byly v tabulce 4 rozlišeny „kvantitativní“ a „kvalitativní“ rozvojové typy mikroregionů. Růstová dynamika těchto typů se v 50. a 60. letech výrazně odlišovala. Naopak nepříznivé rozvojové tendence obou typů periférií – industriálního a venkovského – se spíše vyrovnávaly. Rozvojová typologie podle poválečných poměrů je přitom jen málo rozdílná proti typologii z hlediska dlouhodobého vývoje: jedná se v zásadě jen o dvě změny, a to o přesunutí mikroregionů přechodného typu (Ostrov, Horní Slavkov) do kategorie kvantitativně růstových jednotek a naopak mikroregionu Karlových Varů k dlouhodobě stabilizovaným jednotkám (Cheb, Mariánské Lázně), resp. do nově specifikované kategorie kvalitativně rozvojových mikroregionů.

Jestliže hodnocení vyspělosti (úspěšnosti) regionů podle dynamiky jejich populačního vývoje bylo relativně oprávněné v základním (předválečném) období industriální společnosti a jediné možné v etapě socialismu (vzhledem k absenci relevantního ekonomického hodnocení) pak po r. 1989 tomu je již zásadně jinak. S nástupem tržní ekonomiky, ovšem ekonomiky post-industriálního typu, postupně ztrácejí tradiční extenzivní charakteristiky na vypovídající schopnosti. Klíčové se tedy stává hodnocení kvalitativní v obecném slova smyslu, tj. např. nikoliv růst počtu obyvatelstva, nýbrž stav a růstová dynamika životní úrovně obyvatelstva, výkonnosti regionální ekonomiky a částečně již i kvality životního prostředí. Podobně dochází k významové proměně lokalizačních faktorů ekonomiky i osídlení: zvýšená je úloha lidského a sociálního kapitálu, a také úloha polohových faktorů a s tím související (makro) infrastruktury. Dědictví předchozího vývoje Karlovarska, a to především popisovaných vývojových diskontinuit, se proto zřetelně projevuje až v transformačním období.

Tab. 5 – Vybrané ekonomické charakteristiky Karlovarska

Územní jednotka	Úroveň mezd zaměstnanců			Míra nezaměstnanosti 31. 8. 2002 (%)	Specifická daňová výtěžnost na obyvatele (2001)	Objem přímých zahraničních investic na obyvatele (do 31.12.2000)
	1989	1996	2000			
Okres:						
Cheb	96,8	89,1	87,2	6,4	73,1	42,1
Karlovy Vary	92,8	92,8	89,6	9,8	78,2	41,9
Sokolov	107,5	99,6	92,8	11,7	67,1	46,3
Kraj celkem	98,7	93,8	89,9	9,3	73,3	43,3
Česká republika	100,0	100,0	100,0	9,4	100,0	100,0
Česká republika bez Prahy	98,9	95,0	93,1	10,2	77,5	59,0

Poznámka: Specifická daňová výtěžnost zahrnuje daňové příjmy územních celků ze závislé činnosti a funkčních požitků a z příjmů fyzických osob z podnikání.

Prameny: Regionální statistiky ČSÚ a materiály ČNB, MF Č a MPSV ČR.

Přestože dostupné statistické zdroje neumožňují dostatečně citlivě postižení ekonomického a sociálního vývoje v současnosti – a to zvláště ne v podrobnějším územním pohledu – je nepochybné, že nepříznivé důsledky poválečného vývoje zřetelně převažují nad výhodami vyplývajícími z proměny makropolohy kraje. Dokládají to v prvé řadě charakteristiky o vývoji HDP na obyvatele v celé ČR a v samotném Karlovarském kraji: ještě v r. 1989 dosahoval kraj 96,7 % úrovně ČR (v tomto případě byly hodnoty odhadnuty podle změn v počtu pracovních příležitostí a průměrných mezd, tj. podle tzv. ekonomického agregátu – viz Hampl a kol. 1999), v r. 1996 úrovně 89,5 % a v r. 2000 již pouze úrovně 82,1 % (viz Statistická ročenka ČR 2002). Ve srovnání s ostatními kraji došlo k výraznému poklesu postavení Karlovarska: ze 4. místa v r. 1989 na 11. místo v r. 2000 (nižší hodnoty vykazují jen kraje Ústecký, Vysočina a Olomoucký). Proti tomu kraje Plzeňský a Jihočeský, jejichž makropolohová pozice se po r. 1989 obdobně zlepšila, se dostaly z nižší výchozí úrovně na přední místa: Plzeňský kraj na místo 2. a Jihočeský na místo 4. Zhoršující se ekonomické a sociální postavení Karlovarska v Česku dokládají i údaje o vývoji mezd, objemu přímých zahraničních investic a částečně i o daňové výtěžnosti a nezaměstnanosti (viz tab. 5). Nepříznivá jsou tato hodnocení, byť v podstatně mírnější podobě, i při vyloučení samotné Prahy – s výrazně nadprůměrnou úrovní i rozvojovou dynamikou – z celostátních charakteristik.

Příčiny nepříznivého vývoje je nutno spojovat v prvé řadě s nižší sociální a sídelní stabilitou a zejména pak s nižší kvalitou pracovních sil zprostředkovaně vyjádřenou úrovní vzdělanosti obyvatelstva – viz i údaje v tabulce 6, které dokládají nejen podprůměrnou úroveň, nýbrž i nižší růst vzdělanosti proti celostátním tendencím (přitom v případě pouze vysokoškolsky vzdělaného obyvatelstva by bylo hodnocení ještě více nepříznivé). Rozsah lázeňství, mezinárodní kulturní aktivity, kvalita některých průmyslových odvětví (sklo, porcelán a některé obory strojírenské) a turistická atraktivita oblasti nepostačily k překonání výše zmíněných nevýhod. Nepříznivé důsledky měla rovněž ztráta vyšší administrativní funkce Karlových Varů v r. 1960 spojená následně s tlumením rozvoje aktivit kvartérního typu (i dnes téměř chybí vysoké

Tab. 6 – Vybrané sociální a ekonomické charakteristiky obyvatelstva

Územní jednotky	Index vzdělanosti (ČR = 100)		Podíl obyvatel 2001 (%)		Procento nezaměst- naných 2001	Procento ekono- micky aktivních vyjíždějících za prací z obce	
	1991	2001	české národnosti	nábožensky věřících		1991	2001
Mikroregiony střediska:							
Karlovy Vary	100	98	90,8	21,3	11,0	27,3	32,1
Cheb	83	83	86,7	20,5	9,2	24,5	31,6
Mariánské Lázně	92	92	91,3	25,9	8,2	33,9	39,4
Ostrov	81	81	85,0	17,5	11,1	35,3	44,7
Sokolov	79	78	85,5	19,5	11,8	51,0	49,8
Chodov	68	68	86,5	18,2	13,7	53,9	53,7
Horní Slavkov	80	75	84,4	14,8	12,7	26,6	36,3
Aš	71	72	84,1	21,0	7,2	25,0	29,7
Kraslice	73	72	84,0	21,9	12,6	33,0	40,9
Nejdek	72	72	86,8	23,0	9,6	28,9	31,2
Toužim	71	71	93,6	19,7	12,2	25,8	35,8
Žlutice	69	71	93,1	20,0	14,6	30,7	48,7
VÚ Hradiště	54	51	87,8	21,5	23,4	30,2	48,7
Kraj celkem	84	83	87,6	20,5	10,8	34,2	39,0
Česká republika	100	100	94,2	32,1	9,3	32,6	35,7

Poznámky: Index vzdělanosti = podíl obyvatelstva staršího 15 let se středním + 5x podíl tohoto obyvatelstva s vysokoškolským vzděláním. Podíl obyvatelstva české národnosti zahrnuje i obyvatelstvo národnosti moravské a slezské.

Prameny: Výsledky sčítání obyvatelstva 1991 a 2001 (ČSÚ, Praha).

školy – pouze privátní malá vysoká škola v Karlových Varech a fakulta Západočeské univerzity v Chebu). Zároveň je nutno konstatovat, že ani zásadní zlepšení makropolitických poměrů nemá pouze pozitivní důsledky. Intenzivní kontakty s Německem přinesly samozřejmě zvýšení podnikatelských aktivit (počet podnikatelů je relativně na Karlovarsku spolu se středočeským prostorem a Libereckem nejvyšší v Česku), rozvoj přeshraniční spolupráce (např. Euroregion Egrensis byl založen již v r. 1991) a různé formy výrobní kooperace. Zároveň byl ale rozšířen prostor pro ekonomické aktivity dočasného (využívání laciné pracovní síly) nebo pololegálního typu. Oblast se stala atraktivní pro cizince (relativní zastoupení je zde spolu s metropolitním regionem Prahy nejvyšší v Česku – viz Drbohlav 2001), kteří ovládli „stánkový obchod“ s často nelegálním zbožím. Před nástupem tvrdých opatření ze strany Německa byla značně rozšířena nelegální pracovní dojízdka do Bavorska (v řadě případů se jednalo o lidi pobírající sociální podporu). To vše přispívalo k zvýšení sociální nestability a k zhoršování podnikatelského prostředí. Konečně je nutno zdůraznit, že nově získaná polohová atraktivita Karlovarska není dostatečně zabezpečena potřebnou dopravní infrastrukturou. Zvláště závažná je v tomto ohledu izolace oblasti od národní a nadnárodní dálniční sítě. Je to do značné míry důsledkem nejen dřívější bariéry státní hranice, ale i oddělení Karlovarska od Prahy a Plzně poměrně širokými zónami vnitřní periferie (Žluticko a Jesenicko, resp. Toužimsko a Tepelsko).

Pokud jde o vnitřní územní diferenciaci Karlovarska jsou významnější rozdíly v úrovni okresů mezi Chebem a Karlovými Vary na jedné straně a Sokolovem na straně druhé. Obecné trendy vývoje struktury ekonomiky – pokles

výrobních sektorů a rozvoj nevýrobní sféry – se prosazovaly ve všech částech obdobně, což ovšem znamenalo zachování výchozích rozdílů ve specializaci regionálních ekonomik. Nejméně příznivý vývoj proto zaznamenalo Sokolovsko s rozsáhlým těžkým průmyslem (viz i míra nezaměstnanosti), i když díky výchozí úrovni vykazuje dosud některé hodnoty nad průměrem kraje (např. mzdy). V úrovni mikroregionů není o ekonomické a sociální situaci zatím dostatek informací. Zřejmé je však prohlubování rozdílů v závislosti na sociální kvalitě mikroregionů: např. koeficient korelace pořadí mikroregionů podle úrovně vzdělanosti a míry nezaměstnanosti k datu posledního sčítání (2001) dosahoval vysoké negativní hodnoty (-0,81). Z kombinace charakteristik uvedených v tab. č. 6 lze vcelku usuzovat na relativní zachování typologického rozrůznění mikroregionů (viz tab. 4) s tím, že z hlediska rozvojového potenciálu se významně odlišují jednotky kvalitativně rozvojové od kvantitativně rozvojových (jejich pozice se zhoršuje – s výjimkou Ostrovska, které má charakter „přechodu“ k prvému typu). Podobně se zlepšuje pozice tzv. industriální periferie v porovnání s periferií venkovskou. Podle celkových charakteristik vyjížděkovosti za prací lze dále usuzovat na pokračování selektivních tendencí v sídelní a regionální organizaci a na odpovídající zvětšování organických nodálních regionů (rozšiřování rozsahu regionální působnosti „úspěšných“ středisek na úkor působnosti středisek slabých a nerozvíjených).

4. Úrovně a vývoj regionální organizace společnosti

Již v průběhu sledování specifického regionálního systému bylo skutečně několik zobecňujících hodnocení, která přinejmenším navozují generalizace vyššího typu. Těžiště pozornosti spočívalo sice v postižení vývoje regionálního uspořádání a střediskové soustavy v industriálním období, avšak toto sledování je možné zařadit do obecných vývojových i strukturálních schémat.

Tab. 7 – Regionální organizace společnosti

Organizační úroveň	Charakteristické struktury a procesy	Dominantní interakce	Charakteristické prostředky interakce
Ekologická	Využití ploch a přírodních zdrojů, formování kulturní krajiny	Přírodní objekty – společenské objekty	Technická infrastruktura
Sídelně - produkční	Územní dělba práce (funkcí), formování hierarchie osídlení	Společenské objekty – společenské objekty	
Komunitární	Vzdělanostní a kvalifikační struktura (lidský kapitál), formování územních komunit	Společenské objekty – společenské subjekty	Sociální infrastruktura
Institucionální	Regionální samospráva, územní zájmová sdružení, formování regionálních korporací (sociální kapitál)	Společenské subjekty – společenské subjekty	

Pokusem o takovéto zařazení je tabulka 7, ve které jsou rozlišeny čtyři strukturální úrovně regionální organizace společnosti. Ty lze přitom chápat nejen jako strukturaci této organizace, ale i jako určité koreláty vývojových fází, neboť jejich významové uplatnění se postupně měnilo. Spojitost „strukturálního“ a „vývojového“ i odpovídající proměny v charakteru vzájemných interakcí jednotlivých organizačních úrovní je ovšem nutné podrobněji diskutovat. V rámci této diskuse mohou být využity předchozí výsledky empirických analýz jako dílčí doklady obecných hodnocení. Zobecnující schémata lze pak naopak použít pro zpětné stanovení klíčových rozvojových problémů Karlovarska a k eventuální formulaci doporučení ke koncipování strategie dalšího rozvoje.

Souvislost regionální strukturace a jejího vývoje je vyjádřena posloupností úrovní organizace. Zjednodušeně se jedná o významový přenos podmiňujících vztahů formování těchto úrovní od interakce přírody a společnosti k interakci mezi společenskými, či přesněji geosociálními celky/částmi (např. sídly) samotnými, a to nejprve s důrazem na „vnější“ podmíněnosti jejich uspořádávání a později s důrazem na „vnitřní“ diverzifikaci motivací společenských aktérů, schopnosti jejich zájmové integrace a odpovídající formování sociální organizace jako nástroje aktivizace endogenního rozvojového potenciálu regionálních/lokálních komunit. Rozlišení dvou rozdílných pojetí podmíněnosti a chování společenských jednotek je ovšem obtížné již v úrovni terminologické. V připojeném schématu a v dalším textu byly použity termíny „objekty“ a „subjekty“, aby byla zdůrazněna odlišná povaha i individuální variabilita podmíněností chování společenských jednotek. V zásadě je předpokládáno podobné chování těchto jednotek (jako objektů) v těch strukturách a procesech, kde převládají územně technické a územně ekonomické podmíněnosti jak je tomu právě u formování hierarchické organizace osídlení a územní dělby funkcí. Zde mají rozhodující význam „tvrdé“ faktory jako je geografická poloha, výhody územní koncentrace, resp. aglomerační výhody apod. Naopak u struktur a procesů v nichž dominuje podmíněnost subjektivní reflexí reality, zájmovými postoji a individuálními aktivitami společenských jednotek (subjektů) je předpokládáno i jejich rozdílné chování, a proto i zvýšená úloha ekonomických a politických mechanismů jak konkurenčních, tak vyjednávacích. Všeobecně se v tomto případě jedná o organizační úrovně týkající se správy/řízení/ovládání územních celků. Charakteristická je i podstatně vyšší napojenost těchto úrovní na vnitřní (negeografickou) organizaci společnosti.

Odlišení „objektů“ a „subjektů“ je ovšem nutné relativizovat a postihovat spíše kontextem hodnocení než přesnějšími definicemi. Z hlediska regionální organizace a rozvojové dynamiky lze pak v tomto ohledu odkazovat na posuny v poválečných teoriích regionálního rozvoje (viz např. Blažek, Uhlíř 2002) a korespondující změny v důrazu na různé typy lokalizačních faktorů (např. dopravní náklady proti podnikatelské flexibilitě a kreativitě). Spolu s tím dochází k překonání zjednodušených představ o chování aktérů v regionální organizaci reprezentovaných dříve např. „modelem“ homo oeconomicus. Posloupnost v rozvíjení jednotlivých organizačních úrovní je pochopitelně spojená i s proměnou jejich vzájemných interakcí. Ve schématu je to zjednodušeně vyjádřeno výměnou směrů této působnosti: primární je působnost vývojové jednodušší organizace na organizaci vývojově složitější a sekundární je pak působnost opačná. Opět je ovšem nutno zdůrazňovat, že se jedná jen o posuny v relativní dominanci těchto působení, neboť vždy se jedná o interakce oboustranné. Stejně tak platí, že specifikované úrovně strukturace jsou v podstatě „trvalé“ a že se mění jen míra jejich uplatnění ve vývoji regionální organizace.

Proces formování první úrovně regionální organizace je tedy, v souladu s dominantní interakcí, možno charakterizovat v první řadě jako adaptivní osvojování přírodní krajiny lidskou populací spojené s omezeným zpětným ofenzivním působením: především rozvoj zemědělství a s tím spojené změny krajiny (odlesňování aj.). Základy této organizace byly vytvořeny v preindustriálním období, přičemž prostorové formy osídlení byly ve vysoké míře determinovány přírodními podmínkami. Jak ukazuje i příklad Karlovarska, byly rozdíly v intenzitě osídlení v rámci menších územních celků relativně málo výrazné, i když v protoindustriálních fázích mohlo již docházet k některým „poruchám“ ve vztahu „přírodní podmínky – intenzita osídlení“. Příkladem tohoto druhu byla tzv. inverze v zalidnění (nesoulad změn v intenzitě osídlení a v nadmořské výšce), která se do značné míry projevovala i na Karlovarsku (viz nejvyšší hustota zalidnění mikroregionů Aše, Kraslic, Nejdku a Horního Slavkova, kde již byla rozšířena drobná průmyslová, zejména textilní výroba). Nastupující industrializace a urbanizace předchozí poměry zásadně změnila: přenos koncentrace obyvatelstva a ekonomiky do pánevních a údolních prostorů, dynamický růst nerovnoměrnosti v jejich rozmístění a formování nového typu územní organizace – nodálních regionů. Modernizační procesy měly přitom značný vliv i na „prvotní“ regionální organizaci: růst podílů obytných, průmyslových a dopravních ploch na jedné straně a selektivní diverzifikace využití ploch zemědělských a lesních na straně druhé. Karlovarsko je v tomto ohledu extrémním příkladem, neboť vedle „obecných“ procesů se zde zvýšeně projevoval – a to zvláště v socialistickém období – rozvoj těžby uhlí a uranu. Navíc samotné znovuosídlování bylo provázeno rozsáhlými přesuny mezi zemědělským a nezemědělským využitím ploch. V rámci zemědělského půdního fondu pak došlo k poklesu podílu orné půdy. Spolu s nejvýraznějšími pánevními a urbanizovanými prostory představovalo tak Karlovarsko oblast s nejintenzivnějšími změnami ve využití země v Česku (viz Bičík, Kupková 2002). Procesy spojené s industriálním obdobím nezpůsobily jen proměny regionální organizace, ale vedly ke kombinovanému propojení starých a nových struktur. Integrovaným výsledkem byla určitá funkční zonalizace v rámci nodálních regionů: diferencovaná míra urbanizace, intenzity osídlení a funkční specializace uspořádaná do značné míry koncentricky kolem střediska, která byla výrazem i přetrvávající podmíněnosti využití ploch přírodními poměry. O integrující kombinaci „homogenity“ územních jednotek a „heterogenity“ vztahových nodálních regionů se konečně pokusil již A. K. Philbrick (1957).

Je nepochybné, že v industriálním období vývoje došlo ke „kvantitativně“ nejvýznamnějším změnám v geografickém rozmístění společenských jevů a k vytvoření principiálně nových prostorových forem jejich organizace. Počínaje polarizací typu jádro – periferie přes hierarchizaci těchto polarizací, tj. jejich měřítkově mnohaúrovňové uspořádání, až po integrální propojení této hierarchické organizace s funkční specializací částí (zón) regionů nového typu byla formována vývojově vyšší geografická organizace společnosti. V tomto smyslu je také oprávněné hodnotit druhou z popisovaných úrovní organizace jako základní, jako jádro regionální organizace společnosti. Předchozí podržební principiální kvantitativní povahy změn zároveň navozuje předpoklad orientace dalšího vývoje, tj. pozdějšího zvyšování významu kvalitativního proměňování obsahu této základní úrovně regionální organizace v postindustriálním období. V zásadě se tedy jedná o postupné nahrazování extenzivních forem vývoje sídelně-produkční organizace formami intenzivními.

Další dvě úrovně regionální organizace – komunitární a institucionální – jsou formovány nejen geografickými poměry, ale významně i vnitřními po-

měry ve společnosti. Je zde tedy zdůrazněna „sociální“ kvalita regionu, a to jak ve smyslu kvalifikovanosti, flexibility a podnikavosti lidí (lidský kapitál), tak ve smyslu schopností institucionální komunikace a spolupráce, integrace prostředků a soustavné aktivizace endogenního potenciálu (sociální kapitál). Úloha těchto organizačních úrovní se postupně zvyšuje a je zřetelně spojena právě s nástupem postindustriálních forem rozvoje. Diskusní ovšem může být vyčlenění komunitární úrovně jako autonomní struktury. To je oprávněné v případě jejího úzkého vymezení, jakožto komunity s určitou mírou sebeidentifikace s příslušným regionem. V případě jejího pojetí jako široce chápaného lidského kapitálu může však být tato úroveň integrována s úrovní sídelně – produkční, tj. s jádrem regionální organizace, neboť k vytváření lidského kapitálu dochází v první řadě v souvislosti s rozvojem územní dělby práce. Zvýšeně to platí pro postindustriální období kdy je klasický koncentrační proces nahrazován procesy změn vztahové organizace, prohlubování specializace částí a zvyšování úlohy řídicích a inovačních aktivit, a tedy aktivit závislých především na kvalitě lidských zdrojů. To lze konečně ilustrovat i na příkladu Karlovarska, kde poválečné vývojové zvraty spolu s přetrvávající a „nadbytečnou“ extenzivní koncentrací měly negativní vliv jak na kvalitu lidského a sociálního kapitálu, tak na vytváření progresivnějších forem územní dělby práce. Také v tomto případě je tedy zřejmá interaktivní sounáležitost diskutovaných úrovní. Příznivý a kontinuální rozvoj sídelně-produkční organizace posiluje soudržnost regionálních komunit, které si postupně vynucují i vlastní politickou reprezentaci a určitou autonomii (především v podobě regionální samosprávy). Regionální instituce podpořené samotnou komunitou mohou pak zpětně podporovat rozvoj sídelně-produkční organizace, a to jak aktivizací vnitřních zdrojů, tak vnějším prosazováním zájmů příslušného regionu.

Výše charakterizované vývojové souvislosti, resp. posloupnosti ve formování jednotlivých úrovní a v jejich významovém uplatňování odpovídají všeobecnému snižování úlohy přírodních podmínek a naopak zvyšování úlohy podmínek společenských při utváření celkové regionální organizace. Nejde ovšem o mechanickou výměnu podmiňujících faktorů, ale právě jen o významové posuny v jejich působnosti. Výchozí podmínky tedy „zůstávají ve hře“, avšak stále více ve zprostředkované podobě. V zásadě se tedy jedná o kumulativní proces spojený s prohlubováním vzájemných interakcí všech úrovní organizace, a speciálně pak s posilováním interakcí typu zpětné vazby. Nezbytným předpokladem rozvoje těchto procesů je i růst významu prostředků těchto interakcí, tj. technické a sociální infrastruktury. Převažující vázanost obou typů infrastruktury na určité organizační úrovně je rovněž ilustrativně vyjádřena v tabulce 7. V tomto textu je pak vhodné zdůraznit zejména spojitost obou typů infrastruktur s jádrem regionální organizace, s úrovní sídelně-produkční.

Hodnocení jednotlivých organizačních úrovní, jejich interakcí a s tím korespondující vývojové orientace může být využito i při koncipování strategií regionálního rozvoje. V obecné úrovni je nutno zdůrazňovat potřebu vytváření podmínek pro zvyšování vnitřní organičnosti regionů (např. posilování interakcí popisovaných úrovní a adekvátní rozvoj infrastruktur) i propojenosti vnější v rámci řádově vyššího systému, a to ve spojení s nalézáním vhodné specializace daného regionu. Klíčový význam má přitom zajištění plynulé návaznosti selektivní a difúzní fáze regionálního rozvojového cyklu (2. a 3. fáze tohoto cyklu – viz Friedmann 1966). Právě Karlovarsko je příkladem přerušení této návaznosti, neboť selektivní/koncentrační vývoj zde proběhl relativně úspěšně v „klasické“ industriální éře (předválečné), ale k potřebné difúzi industriálních efektů a k nástupu vývojově vyšších selektivních procesů (vyš-

šího vývojového cyklu) zde nedošlo, resp. dochází až s velkým zpožděním a v omezeném rozsahu. Rozvojové bariéry Karlovarska představuje v současnosti především limitovanější lidský kapitál (viz dříve konstatovaná podprůměrná úroveň vzdělanosti, nebo nižší sociální a sídelní stabilita). Zlepšení stavu nelze však zřejmě dosáhnout přímými intervencemi, nýbrž působením nepřímým, tj. přes podmiňující prostředí, které je oprávněné spojovat s úrovní sídelně-produkční (podpora perspektivních center a funkcí), s úrovní institucionální (významným přínosem je zde přeshraniční spolupráce v rámci Euroregionu Egrensis, ale zcela zásadní význam měl teprve vznik samosprávného kraje) a s navazující sociální infrastrukturou. Podstatným přínosem může být zejména vytváření komplexní regionální korporace „kolem krajské samosprávy“ zaměřené na posílení potřebných aktivit kvartérního typu (finanční sektor, vysoké školství apod.), zkvalitňování podnikatelského prostředí i prosazování regionálních zájmů vůči centru. V posledním případě se jedná zejména o zlepšení stavu technické makroinfrastruktury – především napojení na celonárodní a nadnárodní dálniční síť, a dále modernizace karlovarského letiště.

5. Obecné a unikátní (nejen) v geografickém poznávání reality: závěrečné poznámky

Na závěr celého sledování je možné připojit několik obecných úvah o možnostech a způsobech hodnocení geografické reality, povaze geografických pravidelností a o obtížích při jejich explanaci. Vlastní empirické analýzy Karlovarska se při tomto zaměření mohou ovšem zdát jako nepodstatné, odtržené, event. „nepoužitelné“. Sledování Karlovarska je proto chápáno jako případová studie, na níž lze názorněji ilustrovat obecný smysl geografického výzkumu. V zásadě se jedná o dva druhy „výsledků“ studia Karlovarska. Za prvé je to rozlišování obecných a specifických charakteristik struktury a vývoje tohoto regionu, za druhé je to hodnocení jejich postavení v širším systému poznání.

Prvá otázka patří k dlouhodobě diskutovanému problému geografie reprezentovanému spory o její nomotetickou nebo idiografickou povahu. Značnou pozornost této tematice věnoval A. Holt-Jensen (1988), který zdůraznil jak proměny ve vývoji geografického myšlení spojené právě s touto polarizací (zvýrazněné v případě výměny před-pozitivistického a pozitivistického paradigma), tak vnitřní oborovou rozrůzněnost v rámci geografie typu nomotetická/systematická – idiografická/regionální geografie (Holt-Jensen 1988, s. 9 – podle Uhlig 1971 a Weichhart 1975). Rozlišování obecného – zvláštního – jedinečného by ovšem nemělo být jednoznačně spojováno ani s kvalifikací vědních oborů, ani s „rozhodováním“ o existenci zákonitostí (řádu), či o dominanci náhodnosti. Vztah obecného a specifického je v prvé řadě vázán na uspořádání vědeckých výpovědí (poznatků) o realitě a na proces tohoto uspořádávání. V tomto smyslu jde o metodologický nástroj všech věd. Vztahy v tomto uspořádávání zároveň odpovídají jak rozlišení relativně podstatného a nepodstatného, tak vymezení jakési variability významově sekundárních modifikací forem příslušných jevů v rámci jejich obecné kategorie. V tomto smyslu je potřebné stanovení nejen obecných, nýbrž i specifických znaků, přičemž právě v jejich propojení (odstupňování) je oprávněné spatřovat jádro poznávání řádu v realitě. Spory „idiografického“ a „nomotetického“ jsou přitom v řadě ohledů jen jevovou stránkou problémů hlubší povahy. Alespoň dvě sku-

tečnosti je nutné v těchto souvislostech zdůrazňovat. Prvá je všeobecně známá a týká se míry přesnosti, jednoznačnosti a vysvětlitelnosti pravidelností. Výrazem této diferenciace je např. polarita přírodních a společenských věd nebo věd elementárních (tradičních) a věd environmentálních. Je zřejmé, že v závislosti na zvyšování složitosti reálných systémů se rozšiřuje prostor pro variantní formování jejich organizace což je však podmínkou intenzifikace jejich vývoje a nikoliv popřením řádu v jejich utváření. Je jen popřením univerzality mechanického řádu tohoto utváření. Druhá skutečnost není nejen všeobecně známá, ale není ani potřebným způsobem vnímána. Zde se jedná o věcnou vázanost opakovatelností buď na podobnost jevů, nebo naopak na rozrůzněnost jevů v rámci integrovaného systému. A právě druhý typ opakovatelnosti je pro geografické (a environmentální vůbec) systémy významově primární – viz různé parciální případy pravidelností v diferenciaci jako jsou fyzikogeografické zonality, hierarchické rozrůznění měst atd. Na principiální význam pravidelného rozrůznění upozorňoval již J. Korčák (1941) – další diskuse těchto otázek viz M. Hampl (1998). Problémy geografie s hledáním opakovatelnosti u geografických jevů vyplývají tedy spíše z podléhání myšlenkového zvyku vědy spojovat opakovatelnost pouze s podobností jevů, než z obtížností v jejich nalézání – hierarchická rozrůznění lze identifikovat velmi snadno. Dokladem je i regionální systém Karlovarska, kde mohly být stanoveny obecné znaky regionů (nodalita, hierarchické rozrůznění, koncentrační tendence v industriálním období atd.) jak na základě vyhodnocení malého souboru mikroregionů, tak na základě porovnávání se širší regionální soustavou. Stejně tak zde byly „snadno“ rozlišeny znaky obecné a specifické – např. prostřednictvím vývojové typologie mikroregionů.

Samotné nalézání opakovatelností v diferenciaci geografické reality k vysvětlení její organizace ovšem nepostačuje. Stanovení soustavy pravidelností však cestu k explanaci připravuje. Je zde ovšem opět změna v orientaci procesu prohlubování poznání oproti tradičnímu způsobu explanace. V případě studia homogenních souborů je hledána opakovaná vnitřní podmíněnost jednotlivých jevů a postupně vytvářen explanační model pro „průměrného“ jedince, jakožto reprezentanta celého druhu. V případě studia komplexních systémů v jejichž rámci existuje pravidelné rozrůznění nelze pochopitelně definovat průměrného – reprezentativního – zástupce druhu. Podstata explanace zde spočívá v objasnění principů diferenciace/hierarchizace celého systému od nichž je teprve sekundárně odvozována „zvláštnost“ každého prvku, tj. jeho postavení v celkové hierarchii. V běžné výzkumné praxi bývá tato zvláštnost stanovena na základě přímého srovnávání s prvky ostatními. Právě tím je navozována představa o idiografické povaze geografie a o neopakovatelnosti geografických jevů. Hlubší pochopení/vysvětlení této zvláštnosti je možné teprve v návaznosti na celou hierarchickou organizaci systému, i když řada znaků individuálních geografických jevů bude dále rozlišována na zvláštní i na jedinečné. „Podstatné“ (obecné) znaky těchto jevů jsou ovšem charakterizovány (individuální) pozicí v celkové hierarchii (např. velikost a kvalitativní vyspělost sídla nebo regionu), tj. jako komplexní výsledek interakce každého jevu jak s jevy dalšími, tak s celkovou strukturou systému.

Z předchozích charakteristik vyplývá, že při studiu geografických – a obecně všech environmentálních a společenských – systémů má zásadní význam studium vztahu části a celku. J. Schmithüsen (1976) se proto pokusil o kombinaci polarit části a celku s polaritou obecného a specifického a vymezil čtyři kategorie – vzájemně ovšem propojené – „usuzování“ v geografii. Je tu však ještě jeden závažný problém při studiu reality, a to rozdílná četnost různě

komplexních systémů. Makroregionů je jen omezený počet, takže i opakovatelnost odpovídajících hierarchických organizací je omezená, což pochopitelně ztěžuje jak proces nalézání pravidelností, tak proces hlubšího poznání jejich podmíněností. Dovedeno do důsledků to pak znamená, že vše zahrnující realita je zároveň i obecným i unikátním systémem, resp. že v případě celé reality ztrácí rozlišování obecného a jedinečného smysl. Řád reality může být proto chápán jen jako její vnitřní hierarchické uspořádání ve kterém obvykle zdůrazňovaná hmotná homogenita „všeho“ představuje pouze jednu z mnoha strukturálních úrovní. Konstatování uvedeného druhu by však neměly směřovat k postmoderní relativizaci, event. k popírání „velkého řádu“, ale spíše k formulaci širokých témat dalšího vědeckého studia. Zdá se, že kombinace různých typů polarit je pro tyto účely užitečná, stejně jako přehodnocení vnímání polarit samotných. Ty sice vyjadřují různé dimenze diferenciac reality (např. celek – část) nebo soustav vědeckých poznatků (např. obecné – specifické), ale vyjadřují také sounáležitosti rozlišených dílčích úrovní a odpovídající formy integrace. V tomto smyslu lze chápat „idiografické“ a „nomotetické“ nejen jako klasifikační kritéria, nýbrž i jako komplementární kategorie, které teprve ve svém propojení postihují složitost studované reality s vyšší citlivostí.

Literatura:

- BIČÍK, I., KUPKOVÁ, L. (2002): Long-term and transformational land use changes in Czechia. In: Himiyama, Y., Mather, A., Bičík, I., Milanova, E., V. (eds.): *Land Use/Cover Changes in Selected Regions in the World. II.*, IGU Com. On Land Use/Cover Change, Hokkaido University of Education, Asahikawa, s. 13-25.
- BLAŽEK, J., UHLÍŘ, D. (2002): *Teorie regionálního rozvoje: nástin, kritika, klasifikace.* Univerzita Karlova, Karolinum, Praha, 211 s.
- DRBOHLAV, D. (2001): Mezinárodní migrace v České republice v kontextu evropských integračních procesů. In: Hampl, M. a kol.: *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie.* Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha, s. 99-126.
- FRIEDMANN, J. (1966): *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela.* M.I.T. Press, Cambridge, Ma, 279 s.
- HAMPL, M. (1982): Postavení Prahy v regionální struktuře Čech a vývoj migrace obyvatelstva. *Acta Demographica*, 5, Praha, s. 39-60.
- HAMPL, M. (1998): *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu.* Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha, 110 s.
- HAMPL, M. a kol. (1996): *Geografická organizace společností a transformační procesy v České republice.* Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha, 395 s.
- HAMPL, M. a kol. (1999): *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic.* Charles University, Faculty of Science, Prague, 242 s.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR.* Univerzita Karlova, Praha, 255 s.
- HOLT-JENSEN, A. (1988): *Geography: History and Concepts.* Paul Chapman Publishing Ltd, Second ed., London, 186 s.
- KÁRNÍKOVÁ, L. (1965): *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914.* Nakl. ČSAV, Praha, 402 s.
- KORČÁK, J. (1941): Přírodní dualita statistického rozložení. *Statistický obzor*, s. 171-222.
- PHILBRICK, A., K. (1957): Principles of areal functional organization in regional human geography. *Economic Geography*, 33, s. 299-336.
- SCHMITHÜSEN, J. (1976): *Allgemeine Geosynergetik.* De Gruyter, Berlin, 349 s.
- UHLIG, H. (1971): Organization and system of geography. *Geoforum*, 7, s. 7-38.
- WEICHHART, P. (1975): *Gesucht: Eine human-ökologisch orientierte Teildisziplin der komplexen Geographie.* Ber. z. dt. Landeskunde, 54, s. 125-132.

Summary

DIFFERENTIATION AND TURNS IN REGIONAL DEVELOPMENT OF KARLOVY VARY REGION: A UNIQUE CASE OR A GENERAL REGIONAL PATTERN?

The aim of this paper is twofold. On the one hand, it is concerned in empirical terms with formation of regional organisation of Karlovy Vary region and, on the other hand, the paper also searches for a general pattern of the regional organisation of society. Karlovy Vary region is chosen as empirical case for studies of regional development because it is characterised by extraordinary structural and developmental heterogeneity: there is no another region of this size in the Czech Republic that experienced all basic types of regional development in the industrial era and dramatic turns in its development after the Second World War. Therefore, Karlovy Vary regions is not analysed as one single region, but as a hierarchical system of regions at various scale levels. At the level of basic 13 units – micro-regions – there is made an analysis focused on developmental and structural socio-economic differentiations and corresponding regional typologies. Particular attention is devoted to development and qualitative features of hierarchy of centres.

Empirical analysis confirmed general validity of the dominance of concentration tendencies and development of hierarchical organisation at the level of settlements and regions during the era of industrialisation and corresponding differentiated development of micro-regions. It is possible to distinguish four developmental types: (i) expanding micro-regions in the area of brown coal mining, (ii) stabilized micro-region (micro-regions Cheb, Mariánské Lázně and Ostrov), (iii) “new” periphery (declining old industrial micro-regions in the mountain area), and (iv) classical periphery (agricultural micro-regions).

After the Second World War, there took place dramatic developmental turns:

- almost entire change of population by transfer of German population and resettlement of the region by Czech population,
- the start of socialist industrialisation that reproduced forms of development from the end of the 19th century combined with obvious nivelizing tendencies,
- fundamental change of societal conditions after 1989 associated with a “turn” in geopolitical and geo-economic circumstances and with a transition to correcting processes (specific transformation), but in particular to higher processes (general transformation) of post-industrial development.

In spite of these principal changes, the forms of geographical organisation from the era before the Second World War appeared to be preserved and in some respects even deepened, at least as regards their “quantitative” features. However, developmental discontinuities have had unfavourable impacts on social quality of the region and these impacts appeared in particular after 1989. The turn in geopolitical and geo-economic circumstances sustained extraordinary increase in attractiveness of the region of Karlovy Vary, but overall economic development was in the transformation period unsuccessful: relative economic level was in the region in 1989 indicating 96.7 percent of the national average (fourth place among regions), but in 2000 only 82.1 percent (eleventh place). Negative consequences of qualitative changes took place especially in Sokolov sub-region with its heavy industries (mining and chemical industry).

From a general viewpoint, one can distinguish four levels in the framework of regional organisation of society:

- ecological level of impact of society on natural environment (land use, etc.),
- settlement-productive level of division of labour and settlement and regional hierarchies,
- communal level of formation of local and regional communities and human capital in wider sense, and
- institutional level of social representation of region (territorial self-government, etc.).

The major conditioning influence of the four levels in the regional development process followed this sequence. In the case of Karlovy Vary region, the post-war developmental discontinuities were main factor causing retarded and limited formation of the third and the fourth levels of a certain “superstructure” of regional organization. The formation of these two levels appears to have in the post-industrial developmental period a decisive impact on the mobilisation of developmental potential of the region.

(Pracoviště autora: katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2.)

Do redakce došlo 23. 4. 2003